

УДК 821.161.2-31

ДМИТРО ДЕМ'ЯНЕНКО, ЛАРИСА ЙОЛКІНА

м. Київ

ddemianenko99@gmail.com, l_yolkina@ukr.net

СПЕЦИФІКА МОДЕЛЮВАННЯ МОТИВУ ВТЕЧІ В РОМАНІ ІВАНА БАГРЯНОГО «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПІРВОЮ»

У статті досліджено особливості моделювання мотиву втечі в романі Івана Багряного «Людина біжить над прірвою». Виявлено, що в основі формування цього мотиву лежить екзистенціалізм. Окреслено «межову» ситуацію, що полягає в перебуванні героїв над прірвою між двома тоталітарними системами. Абсурдність світу розглядається як причина «закинутості» героя та мотивації втечі, яка існує у двох формах: фізична втеча та психологічна «втеча від себе».

Ключові слова: екзистенціалізм, мотив втечі, «межова» ситуація, «закинутість».

Українська література 20-х рр. ХХ ст. увірала ідейно-художні пошуки європейської культури, зокрема екзистенційні, що відбилося і на творчості І. Багряного. У Німеччині митець відчув «закинутість» у чуже середовище й намагався в художній формі розкрити це. У романі «Людина біжить над прірвою» «закинутість» пов'язана з мотивом втечі. Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що мотив втечі роману І. Багряного «Людина біжить над прірвою» залишається практично недослідженим.

У сучасному літературознавстві вже маємо певну кількість праць (І. Романової, М. Сподарця, Ю. Шерех, О. Шугай та ін.), які створюють підґрунтя для нашої роботи, присвяченої дослідженню особливостей формування мотиву втечі в зазначеному вище романі І. Багряного.

Мета роботи полягає в широкому вивченні особливостей моделювання мотиву втечі в романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою».

У роботі послуговуємось термінами, що потребують уточнення. Так, К. А. Хаддад розрізняє терміни «екзистенційний» та «екзистенціальний»: екзистенційне мислення – те, центральним поняттям якого виступає існування людини як істоти духовної [5, 360–361]; екзистенціальне – те, яке має відношення до філософського напрямку екзистенціалізму [5, 364]. За Б. Гаспаровим, під мотивом розуміємо будь-який феномен, будь-яку змістову «пляму», «єдине, що визначає мотив – це його репродукція в тексті» [3, 30].

Тож втечу розглядаємо як мотив, що фігурує в художньому тексті, має свої особливості формування, різновиди й у творчості І. Багряного моделюється як екзистенціалістське явище. Утеча – це уникнення чогось, що є неприємним або небезпечним для людини, шляхом віддалення від точки напруги. Утеча може проявлятися як фізичне швидке віддалення від небажаного об'єкта або як психологічна зміна, що знімає внутрішню напругу, указує на роздвоєність тощо. Мотив втечі слід шукати там, де людина очікує на небезпеку й намагається її уникнути, що цілком пов'язане з «межовою» ситуацією.

Користуємося в дослідженні й термінами «безґрунтянство» та «закинутість». Поняття «безґрунтянство» розробили М. Сподарець [4] і О. Шугай [6], пов'язавши з утечею особистості від тоталітарної системи. Людина опиняється без ґрунту тоді, коли її від світу ізолює система. Людина, тікаючи в пошуку шляхів до свободи, опиняється «закинутою» в чужий простір.

Центральна постать роману – архітектор Максим Колот, український інтелігент, що перед тоталітарною системою відстоював свою національну приналежність і гідність. Принципова життєва позиція робить Максима в абсурдному світі людиною без майбутнього, яка не має жодного шансу вижити.

Від війни в романі нема порятунку. Утекти можна хіба в думки, але й у них неможливо сховатися: «Дві світові потуги чомусь напосілися разом, і з усієї сили, і з однаковим оскаженінням на це бідолашне, беззахисне

місто, мовби виконуючи вищу волю, бо ж це місто було таки грішне...» [1, 90]. Герої опиняються в умовах, які розкривають дві сторони людського «я» – мерзенність і доброту. Максим, пройшовши весь жах таборів, не втратив віри в Бога й у людину. Утекти від реальності й сховатися за Бога намагався атеїст Соломон. Символічно стає суперечка між Максимом і Соломоном, який стверджує, що саме існування людини огорнене сенсом безвиході й безпідставності: «Чи людина щось може? Людина нічого не може. Як не може нічого пісок великих пустель. ... Найбільша сила, яку я визнаю, це сліпий інстинкт руйни, який сидить у кожній такій піщині, – це сліпий, стихійний, непереможний рух до смерті...» [1, 147].

Перебіг подій ставить людей у «межову» ситуацію, коли особистість мусить робити вибір. Рух Максима в просторі й часі розкривається в моменти найбільшого потрясіння – бігу над прірвою, що змодельована як своєрідна метафора перебування українця над прірвою смерті. Війна – це тло, на якому розгортаються події і внутрішні переживання Максима. «Закинутість» робить видимою, неприкритою душу людини, яка залишилася самотньою. Утрата людської подоби (мародерство) – це також своєрідна втеча – втеча від себе, від своєї совісті, від свого призначення з метою ілюзорного покращання життя.

Осмилення І. Багряним причин втечі супроводжується зображенням її передумов. Йдеться про процес позбавлення людини особистісного, того, що вирізняє її з-поміж інших. Масова свідомість розкриває шлях системного перетворення особистості на «ніщо». Знецінення людського «я» стає важливою характеристикою доби. У романі «Людина біжить над прірвою» серед найбільш яскравих засобів внутрішнього «закріпачення» слід розглянути шлях творення типу громадянина «*homo soveticus*». Так, Соломон – людина, яка виступає в романі опонентом Максима Колота, говорить про другорядну роль особистості й приходить до висновку, що людина є зайвою та непотрібною в цьому світі: «У макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... Ми не можемо протистояти знищенню і обертанню всього в пил ... Людина нічого не може» [1, 45]. Ця філософія

стає своєрідним виправданням втечі людини від самої себе, від свого земного призначення. Утеча, яка формується як своєрідне поступове розчинення особистості у ворожому для неї світі.

Абсурдність світу в романі пов'язана з неможливістю самореалізації особистісного та національного буття. Людина опиняється у ворожій тоталітарній системі й не може логічно пояснити «нерозумність» світу. Рационально осягнути цей світ неможливо. Роман «Людина біжить над прірвою» засвідчує, що найбільшою безглуздістю епохи тоталітаризму був специфічний ефект «ножиць»: розрив між основними гаслами радянської доби і їх реалізацією в реальному житті. Саме це провадить людину в ситуації «закинутості», а отже, і до потреби прийняти рішення, яке часто веде до однієї з форм втеч. Радянська система перебуває в постійному пошуку ворога. Загалом у романістиці І. Багряного «полювання» на ворогів кваліфікується не як поодинокий випадок, а як системна політика, що набуває значних масштабів. Полювання передбачає утікача й переслідувача. І це ми спостерігаємо в романі «Людина біжить над прірвою».

Мотив втечі в романістиці І. Багряного нероздільний з проблемою самоідентифікації особистості, а самоідентифікація тісно пов'язана диференціацією, своєрідним розмежуванням. «Закинутість» у дисгармонійне середовище сприймається людьми по-різному: для одних це глухий кут, безвихідь, що дає дозвіл на втечу від самої себе, від свого земного призначення бути людиною; для інших ця ситуація збільшує шанси пізнати самого себе та власні «межі» або ствердити, що людина вільна у своєму праві обирати свій неповторний спосіб існування, ігноруючи можливість втечі від проблем.

Над прірвою жахів війни опиняються не лише Максим та його співвітчизники, а й ті, хто прийшов на нашу землю, щоб стати переможцем. Вони рухаються в напрямі своєї Італії. Їхня втеча виглядає ганебно й викликає жалощі. Картина, яка спливає в пам'яті героя вражає своєю натуралістичністю: «Перед очима сіре обличчя й мотається кривава смужка, а в вухах жалібний клич: «Аванті!..» Двоє

людей, забутих усіма й нікому непотрібних, серед чужого міста намагаються перемогти агонію, з останніх сил балянсуючи над прірвою загибелі...» [1, 14]. Утеча італійців виглядала досить смішно. В українців не було ненависті до тих нещасних нащадків великих римлян. Їх годували й напували, над ними насміхалися, але зла не тримали: «Нарід, народжений бути мистцем, приневолений бути воїном, – ні, не воїном (то колись були воїни!), а автоматичним убивцею, до чого він не надається, і от тепер він повзе майже рачки...» [1, 14].

У романі яскраво змальовано людину й величезні тоталітарні системи, які пригноблюють людську силу та незламність духу, прагнуть знищити національну гідність. Письменник змальовує головного героя як людину, що зрозуміла всю складність ситуації і готова нести свій тягар, не скоряючись долі. Саме такою, за А. Камю, має бути абсурдна людина, яка намагається знайти й реалізувати себе в хаосі абсурдного світу. Боротьба і є однією з «межових ситуацій», у які потрапляє людина. За К. Ясперсом, найяскравіший випадок «межової ситуації», що відкриває кінець існування – це смерть. Смерть, хвороба, страждання, боротьба ставлять особистість у «межову ситуацію», а це веде до розуміння власної кінечності.

Отже, сформований в романі І. Багряного мотив «закинутості», який реалізується в назвах «безґрунтянство», «безпритульність», «скитальство», розкриває «межову ситуацію», у якій перебувають його герої. II Світова війна виступає тлом, на якому відбувається перенесення людини в незвичне, неавтентичне існування, оскільки її вирвано з рідного, безпечного середовища. Для Максима «закинутість» не привід для зневіри, її він розглядає як шанс на самовизначення. А самовизначення часто потребує втечі. Якої саме герой обирає сам.

Герой змушений утікати, рухатись над «прірвою», аби здобути волю. Очевидним стає вироблення основних уявлень, співзвучних з екзистенціалістськими («закинутість» у чуже середовище, страждання, наближення до смерті, «ставання людиною» тощо). Письменник розкриває три своєрідні етапи існування особистості: «закинутість» у дисгармонійне

середовище, перебування в екстремальних умовах та необхідність самовизначення в несприятливих ситуаціях. Утеча стає тавром на чолі людини, що біжить над прірвою: «Над душею, що тільки-но прийшла на світ, сиділа душа, призначена на розп'яття. Це – батько новонародженої. Це – Максим. Ніхто не міг вичитати приречення на його кам'янім обличчі, але всі це знали й так. Йому вже треба було втікати. Йому вже треба було бігти вздовж по землі, надіючись хіба на щастя» [1, 11]. Утеча повинна мати сенс, але герой роману не міг деякий час знайти той сенс. Утеча без віри не має сенсу, але й залишатись герой не має змоги. Він потрапив у «ножиці». Тож поперед – біг над прірвою між двох ворожих сил.

Символічною для реалізації мотиву втечі постає у творі й картина, яка висить у домівці Максима – «Йосип і Марія з Ісусом утікають у Єгипет на малому осляті». Дещо символічним є й те, що цю картину намалював Микола, який утік із голодного Харкова, та не уник німецької петлі. Картина залишилась у спадщину Максимові: «І це – символічна спадщина. Так ніби то друг намалював її навмисне для Максима як указівку чи як потіху, що не тільки йому доведеться бігти по землі, бо ж бігали й інші. Чи, може, як іронію, що от, мовляв, Христос мав куди бігти, рятуючись утечею, а він, Максим, не матиме?..» [1, 13]. Ця ідея пронизує й розмову між господарем дому й Соломоном – ідея безвиході й пошуку шляхів для втечі.

Автор періодично вдається до змалювання хаотичної масової втечі, яку моделює через призму бачення героя: «... усі ці люди якось немовби йшли й не йшли, й не знати було, чи вони хотіли, чи не хотіли йти. Вони тупцялися в якомусь тупому фаталістичному стані, що паралізував їм і тіло, і волю» [1, 197]. Досить детально автор змальовує кожну з утеч Максима від ворога, не лише оповідаючи про послідовність дій героя та його переслідувачів, а й розкриваючи внутрішній стан героя. Спочатку він намагається не привертати до себе уваги: «Так він ішов, здавалося, бозна й скільки, підкоряючись інтуїції, що підказувала йому – не шарпатись і не бігти, не дай Боже!.. Лише думка його бігла шалено, несамовито» [1, 201]. Зловивши на собі погляд ворога герой

рухається у пошуках сховку: «Потім сів біля купи якогось хмизу і, ніби заклопотаний своїми босими ногами, нагнувся до них, а сам подивився пильно на шлях» [1, 201]. У цей самий час подається й психологічний малюнок, що створюється за допомогою фраз: «завмираючи серцем», «він ішов так, що аж суглоби тріщали йому в ногах», «постояв, як вовк», «усе пливло в очах, перевертаючись шкереберть» тощо.

Отже, у романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою» наявний мотив утечі як внутрішньої (психологічної), так і фізичної – переслідуваного від переслідувача. Також було з'ясовано, що мотив утечі пов'язаний із специфічним образом людини «закинутої», яка перебуває в лещатах між двох ворожих їй сил. Ми класифікували й проаналізували всі, виявлені нами, шляхи формування мотиву втечі та з'ясували, що цей мотив має в письменника екзистенційне коріння.

DVYTRO DEMJANENKO, LARYSA YOLKINA
Kyiv

FLIGHT MOTIVE IN THE NOVEL BY IVAN BAGRYANYI «THE MAN RUNS OVER THE ABYSS»

In the article investigated modeling features of flight motive in the novel by Ivan Bagryanyi «The Man runs over the abyss». Founded that the basis for the formation of this motive is existentialism. Analyzed the «boundary» situation, as reflected in the characters stay on the precipice between two totalitarian systems. The absurdity of the world is seen as a cause of «abandonment» escape character and motivation that exists in two forms: physical and psychological escape «escape from myself».

Key words: existentialism, motive flight, «boundary situation», «abandonment».

ДМИТРИЙ ДЕМ'ЯНЕНКО, ЛАРИСА ЁЛКИНА
г. Киев

СПЕЦИФИКА МОДЕЛИРОВАНИЯ МОТИВА БЕГСТВА В РОМАНЕ ИВАНА БАГРЯНОГО «ЧЕЛОВЕК БЕЖИТ НАД БЕЗДНОЙ»

В статье исследованы особенности моделирования мотива бегства в романе Ивана Багряного «Человек бежит над пропасть». Выявлено, что в основе формирования этого мотива лежит экзистенциализм. Проанализированы «предельную» ситуацию, оказывается в пребывании героев над пропастью между двумя тоталитарными системами. Абсурдность мира рассматривается как причина «заброшенности» героя и мотивации побега, которая существует в двух формах: физическая бегство и психологическая «бегство от себя».

Ключевые слова: экзистенциализм, мотив бегства, «предельная» ситуация, «закинутость».

Список використаних джерел

1. Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 2. [Людина біжить над прірвою : роман ; Огненне коло : повість ; Розгром : повість-вертеп ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? ; Україна біля Тихого океану] / Іван Багряний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая]. — К. : Юніверс, 2006. — 704 с.
2. Васишин І. Життя – смерть – безсмертя: екзистенціальний дискурс у філософській ліриці Є. Маланюка / Ігор Васишин // Слово і час. — 2007. — № 11. — С. 3—13.
3. Гаспаров Б. М. Литературные лейтмотивы. Очерки по русской литературе XX века / Б. М. Гаспаров. — М. : Наука, 1993. — 304 с.
4. Сподарець М. П. Іван Багряний — письменник і громадянин (До дев'яносторіччя з дня народження). — Х. : ХДУ, 1996. — 104 с.
5. Хаддад К. А. До питання розрізнення термінів «екзистенційний» та «екзистенціальний» / К. А. Хаддад // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — № 557. — Серія Філологія. — Вип. 35. — Х, 2002. — С. 360—365.
6. Шугай О. Одиссея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного / Олександр Шугай // Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка : роман ; Держить поїзд! : уривок] / Іван Багряний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая]. — К. : Юніверс, 2006. — С. 5—78.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2016